

УДК 165.61

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ: ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ МИСЛЕННЯ**Ольга Барановська**

Стаття "Ірраціональне: предмет і принципи мислення" присвячена аналізу мотивів і значення появи філософії ірраціоналізму. Цей напрям дозволив змінити підхід до предметної сфери, принципів пізнання і визначення критеріїв істинності, що дозволяє показати специфіку і значення ірраціоналістичного підходу в осмисленні можливостей мислення.

Ключові слова: ірраціональне, ірраціоналізм, принципи мислення

Філософія ірраціоналізму рідко розглядається як повноцінний напрям в загальній картині справи мислення, якому присвячена робота філософії. У найширшому огляді цієї діяльності, що охоплює, як правило, поле раціоналізму, емпіризму або містицизму, можна бачити, що ірраціоналізм так і не знайшов статусу законного і значимого положення, істотного для справи мислення. А те, що ірраціональні тенденції, пов'язані з тими чи іншими проблемами в розвитку філософської думки, можуть мати місце, швидше за все визнається як вимушена необхідність, ніж як те, що вдає із себе необхідність в повному розумінні цього слова. До сих пір можна зустріти або попереджувально обережні або просто зневажливі зауваження на адресу зусиль ірраціоналістичного напрямку філософії, що здебільшого пов'язано з визнанням раціонального та емпіричного шляху мислення або пізнання в якості базових пріоритетів європейської філософії. Але також тут все ще є забобон, що ірраціональне обов'язково відсилає до непізнаного або незбагненого, що пов'язано з не систематизованим, невловимим, стихійним хаосом мислення, з нерозуму і навіть божевільям. І хоча може здатися цілком очевидним, що ірраціоналістичний підхід неможливо піддати систематизації або вибудувати послідовні кроки в його осмисленні, проте це, ймовірно, більше говорить про спрощене уявлення про систематизацію або про внутрішню «логіку» будь-якого дискурсу, критику яких якраз і демонструє ірраціоналізм.

У даній статті мова піде про деякі принципово важливі аспекти, в яких проявляється значущість ірраціоналістичного ракурсу в погляді на можливості нашого мислення, а саме про те, як визначається предмет і принципи пізнання в ірраціональному ключі. І, в першу чергу, слід зауважити, що необхідна «стереоскопія» або навіть «полі-скопія» розмови про ірраціоналізм передбачає утримання в полі зору «пристрій» і раціоналістичного, і емпіристського, і навіть містичного дискурсів. Тут також істотно розрізняти класичний раціоналістичний дискурс і раціональність як узгодженість теоретичних дискурсів, в тому числі емпіричного і, певною мірою, ірраціонального. Адже в поле зору цих дискурсів виявляються загальні теми або проблеми, а розрізнення цих дискурсів проглядається лише як різноспрямованість до вибудовування теоретичних горизонтів і підходів до вирішення проблем.

Наприклад, традиційно проблемною областю для раціоналістичної думки стала сфера цінностей, як правило, етичних, але в силу розширення

культурних парадигм які перетворилися в ідеологічні - головним чином, релігійні, а потім політичні, економічні, - але також і наукові, естетичні та ін. При цьому раціоналістична філософія змогла знайти тут цілком гідні рішення: ідея розсудливості, онтологія ідеального і формалізм трансцендентальної філософії дозволили збудувати фундамент і горизонт для істинного розуміння належного. Але все це має значення лише за умови, що людина готова визнати безумовну цінність самого ratio і керуватися виключно такою «системою координат». Це не є неможливим, і, більш того, саме як система вона дає цілком плідний цивілізаційний ефект. У той же час це означає, як було показано не одним поколінням скептиків, що сама можливість слідувати раціоналістичного принципу не визначається відповідними підставами (інакше його переконлива міць не мала б альтернативи), а забезпечується вільним устремлінням волі. К цей позиції додається ще й розуміння про те, що раціоналістична думка не може бути універсальним або єдиним репрезентантом істинної думки. Тут під сумнів ставиться переконання, «що вся сутність реальності вичерпується без залишку моментом раціонального, однозначно визначеного, - моментом, що створює істота нашого абстрактного знання (знання в поняттях). Цьому забобону має бути з повною рішучістю і категоричністю протиставлено самоочевидний розсуд моменту ірраціонального, який є джерело незбагненності в собі реальності ... » (*переклад мій – О.Б.*) [4, с.255]. І питання, яке виникає в зв'язку з цим, не є питанням про чистоту і вивірненість раціоналістичної позиції, а показує, що для мислення в такому предметному полі потрібні інші установки і принципи.

Тому розсуд ірраціонального розширюється, в першу, чергу, в бік дослідження витоків і динаміки ціннісного мислення, де свідомість стає актуальнішою ніж стійка ієрархія понять, а розуміння важливіше ніж пояснення, де живе спонтанне переплетіння, перетворення ціннісних мотивів, включаючи їх непередбачувані відхилення, що більш актуальне чим будь-який алгоритм або закон розвитку, де, нарешті, необхідністю стає переоцінка всіх цінностей. Звичайно ж все це тягне за собою й увагу до індивідуального самовизначення суб'єкта, до екзистенційних мотивів існування та ін. До речі, і для раціоналістичної та для містичної філософій ще в до модерну епоху відмінність *essentia* та *existentia* стало суттєвою проблемою, тому що в цей відмінності крім проблеми відносин сутності та існування, зосереджується також і розуміння умов і можливості перетворення того, що є, в те, як має бути, а також і можливості внутрішнього перетворення суб'єкта. Але в раціональному поле (навіть уже значно пізніше, в гегелівській діалектиці) рішення цієї проблеми могло бути тільки на користь доцільності утримання в межах передбачуваного порядку, оскільки помислити індивідуальне, що не підпадає під загальне поняття, тут виявляється неможливим.

До числа інших спільних проблемних областей, до яких приходять (а, здебільшого, повертається) західна філософія до кінця 19 століття, також відносяться свідомість і суб'єктивність, а особливо - мова, з акцентом на співвідношенні знака і символу, значення і сенсу, з виходом на проблеми герменевтики. Але винятковим предметом, який виділяється в якості сфери прикладання ірраціонального погляду, стає життя або життєздатність як

всеосяжне поняття, покликане усунути межу між природним і штучним, іманентним і трансцендентним. Ніщше, а по суті до нього ще К'єркегор і Шопенгауер зуміли показати безсилля раціонального дискурсу в спробах охопити або представити життя, не муміфіціруючи та не дискредитуєчи його. Невизначеність, спонтанність, багатовекторність життя, його невичерпний ресурс можливого як пластичної сили «відшкодовувати втрачене і відновлювати з себе самого розбиті форми» неможливо вписати в конструкції *ratio* і, в першу чергу, логічні норми мислення (*переклад мій – О.Б.*). [1, с.163]. І тому, навіть за висновком Г.Ріккерта (дуже далекого від симпатій до ірраціонального дискурсу), те, що тут можливо – це філософія, що цінує життя, і «тільки той, хто поняв, що життя и познание жизни не совпадают, может стать философом жизни, который любит жизнь и в то же время о ней размышляет» [3, с.341].

Відповідно виникає необхідність не тільки в перегляді парадигм традиційної гносеології (цінності знання і пізнаваності світу, тотожності мислення і буття, об'єкт-суб'єктної структури пізнання та ін.), але й пріоритетних засад мислення, що склалися по-перевазі завдяки раціоналістичній метафізиці: універсалізму, детермінізму, об'єктивізму, інструменталізму. На переконання М. Хайдеггера, техніцизм та інструменталізм узурпували мислення і позбавили його справжньої глибини. Тому, мабуть, він і ставить собі питання: «Уместно ли...назвать попытку снова вернуть мысль ее стихии “иррационализмом”?» [6, с.316]. Вимоги такого роду зобов'язують змінити «пластичний» діапазон нашого мислення, пристосовавши його до різноманіття індивідуального, спонтанного і невизначеного. У цьому сенсі цілком зрозуміло прагнення філософів (особливо на ранньому етапі становлення ірраціоналізму) зняти покриви з розумових схем і конструкцій, оголити мотиви й цілі, у зв'язку з якими вони виникали.

Наше мислення, в першу чергу, націлене на пошук зв'язків між окремими проявами дійсного світу, що, у свою чергу, передбачає створення уявлень про значення та значущість тих чи інших проявів дійсності. Щоб реалізувати такі цілі, доводиться розробляти системи підстав і норм мислення та критерії істинності, відповідно до яких наше мислення може правильно визначати зв'язок і значення явищ. І тому для процесу пізнання так важливо знайти найбільш точні, місткі підстави, принципи, яким має слідувати наше мислення. Наприклад, починаючи з античності раціоналізм досліджував можливі варіанти, що визначають принципи зв'язків між речами: якщо все пов'язано з огляду на єдину структурну основу, тому знання - це точна реконструкція «пристрою» або «конструкції» речей або явищ; або ж інший варіант – якщо все пов'язано в силу певної ієрархії числових пропорцій, «кодів», тому знання - це обчислення таких пропорцій або кодів; ще варіант – якщо все пов'язано на підґрунті причинно-наслідкових відносин, тому знання - це точне визначення можливих причин; і так далі ... (тут можна також згадати ще й те, як емпіризм і містицизм тлумачать зв'язки і відносини між явищами).

Ірраціоналізм же обґрунтовує свій підхід до тлумачення зв'язків. По-перше, тут категорично відкидається думка про єдиний універсальний тип зв'язку, який може пояснити все. По-друге, навіть коли йдеться про один з типів зв'язків, передбачається їх мінливість, неоднорідність, динаміка їх інтенсивності,

активності та ін. По-третє, тут особливий інтерес викликає розуміння спонтанності виникнення і зникнення зв'язків, ігри можливостей, в яких проявляє себе реальність (мова не йде про обчислення ймовірностей, а саме про гру як про непередбачене поведження або стан на межі можливого і навіть неможливого). По-четверте, зв'язку розглядаються як смислові й символічні, коли будь-які, навіть найнеобачніші, явища або речі «свідчать» про глибинні підтексти та сенси, стають «слідами», за якими можна угледіти й прочитати картину цілого.

Проблема значення й значущості явища, нагадаємо, в раціоналізмі вирішується з точки зору його ідеальної сутності або логічного визначення родових і видових ознак предмета, причому і те, і інше має бути універсальним і загальнозначущим поданням. Ірраціоналізм же наполягає на необхідності помислити індивідуальне, одиначне явище. Наприклад, конкретна подія, її цінність може, звичайно, бути репрезентовано раціонально, з точки зору загальнозначущого уявлення про сутність або логічну необхідність явища в тому чи іншому процесі або функції, може бути вивчено також і в порівнянні з аналогічними або навіть відрізняються подіями, т. е. емпірично; але ці підходи в будь-якому випадку призводять до «усунення» всього індивідуального і вже тим більше унікального. Тому і виникає проблема, як навчитися розуміти одиначне явище не через зіставлення з ідеальним прототипом або порівняння з іншими явищами, а саме по собі, через його внутрішній зміст. При цьому, на відміну від сутнісного уявлення, де ми обов'язково розмежовуємо, що істотно, а що - несуттєво, на відміну від процедури ідентифікації, де ми ототожнюємо щось з відповідною групою, тут все повинно бути істотно - будь-яка дрібниця або ледь помітний відтінок можуть виявитися важливими для розуміння індивідуального внутрішнього сенсу. У зв'язку з цим особливий інтерес ірраціоналізму звернений до проблеми вираження індивідуального, як саме воно проявляє себе в тих чи інших обставинах. І саме тому для ірраціоналістичної думки винятковий теоретичний інтерес представляє мова мистецтва і способи його інтерпретації.

Звідси відбувається переоцінка основних принципів, що склали класичну традицію раціонального мислення і наукового пізнання. Універсалізму та вимозі загальнозначущості протиставляється установка на індивідуальний підхід - сингулярність. Сингулярність - це багатозначне поняття, яке використовується в різних областях знання, але в контексті сучасного ірраціоналізму це не тільки поняття, це принцип осмислення одиначного як події, що має сенс, де подія розуміється як момент відхилення, перелому траєкторії руху, як точка сходження і розбіжності серій інших подій, причому як зовні, так і всередині даної події.

Об'єктивізму та суб'єктивізму протиставляється принцип інтерсуб'єктивності як системи суб'єкт-суб'єктних відносин, що визначають структури й функції суспільної свідомості. Інтерсуб'єктивність розглядається, в основному, в трьох «вимірах» - в екзистенційному, антропологічному, тобто з точки зору специфіки людського існування і здійснення людини в бутті; а також аксіологічному, тобто з точки зору ціннісних відносин. Цей принцип створює основу для гуманізації або «олюднення» наукового знання.

Детермінізму і жорсткої послідовності висновків протиставляється

індетермінізм і ігровий принцип. Індетермінізм є перегляд детермінізму як обов'язкової установки на дослідження причинно-наслідкових зв'язків, обґрунтовуючи те, що причинно-наслідкові зв'язки не можуть дати вичерпні характеристики явищ дійсного світу. Адже з позиції детермінізму подія як перелом або розрив в ланцюжку зв'язків взагалі неможливо. Саме це розуміння справила значний вплив на розвиток раціоналістичних принципів наукового мислення, особливо в квантовій механіці. В даному контексті індетермінізм можна співвіднести з окказіоналізмом класичної епохи (18 століття) - таким принципом пояснення дійсності, який в тлумаченні того, що відбувається віддає пріоритет випадковості як непередбачуваності неминучого відхилення від певної траєкторії в силу взаємодії безлічі факторів. Окказіоналізм протистояв детермінізму, показуючи, що орієнтація на жорсткі причинно-наслідкові зв'язки в поясненні процесів дійсного світу й, відповідно, на виявлення закономірностей, за якими ми можемо передбачати хід явищ, занадто абстрактна і є приблизною.

Сучасний індетермінізм, йдучи від протиставлення закону і випадковості, орієнтує мислення на дослідження гри можливостей, варіативності дій та ін. Гра як принцип мислення не означає право на довільність рішень, гра обов'язково передбачає попередню умову - наявність правил гри. Проблема того, яким чином встановлюються ці правила, в якому відношенні один до одного знаходяться правила та непередбачуваний підсумок гри, стала однією з найбільш складних у філософії 20 століття (тут перетинаються зусилля і раціоналізму та ірраціоналізму). У цьому ж сенсі індетермінізм як принцип мислення необхідний в сфері дослідження життєвого світу людини, суспільства, у сфері дослідження культурних феноменів і, особливо, мови, тому що тут реалізує себе вільна воля і взагалі свобода як здатність виходу за рамки визначеності. Тому індетермінізм повинен бути принциповою позицією для всього гуманітарного знання.

Механіцизму та лінійному аналітичному мисленню протиставляється символічне, герменевтичне тлумачення того, що відбувається - це знову ж таки відсилання до сенсу того, що відбувається: а сенс може бути явний та прихований, істинний та ілюзорний, вузький та символічний. Класична установка на пояснення того, що відбувається, як на головну мету й суть пізнання переглядається на користь установки на розуміння того, що відбувається. Розуміння протиставляється тут поясненню так само, як синтез - аналізу, як континуальність - дискретності. Пояснення передбачає поділ цілого, диференціювання значень для подальшого складання в послідовний ланцюжок допустимих висновків, а розуміння - це «схоплення» цілого, синтетичне взаємополагання значень. Дослідження способів і принципів інтерпретації сенсу й розуміння стало предметом філософської герменевтики й семіології, і ця робота ще триває.

Найважливішим питанням для філософії ірраціоналізму, саме як філософії, стає питання про норми істинності. Коли Ф. Ніцше в передмові до «По той бік добра і зла» припустив, що «істина є жінка», він заново поставив питання про природу, значення і статус істини [2, с. 239]. Цей образ береться як вказівка на парадоксальність самого прагнення до істини, адже вона завжди лише спокушає і ховається, грає і змінюється. Тому можна до неї ставитися серйозно і

чого повинні коштувати наші зусилля, спрямовані на визначення і фіксацію її кордонів? Як може виникнути «воля к истине из воли к обману»? Адже будь-яка спроба вибудувати точне уявлення про світ спирається на переконання, що істина існує, і вона нам доступна - а не самообман чи це? Виходить, що істина - це не те, що відкривається, це не те, що дається понад (як в містичному пізнанні), а те, що сотворюється нами. І мислитель, і вчений діє скоріше як художник, творець. Необхідно тільки усвідомлювати сенс цієї творчості. В кінцевому підсумку, істина набуває моральний вимір або еквівалент - це чесність і відповідальність. Чесність і справжність на противагу удаванню і симуляції. До речі, симуляції, в якій поринає наша свідомість, здатні проектувати все наше існування, породжуючи особливого роду реальність - віртуальну реальність, яка замінює і яка нищить все «традиційні орієнтації» життя.

Однак коли істина зумовлена до вислизання і приховування, коли істина та брехня вже не розглядаються як альтернатива, коли більш правомірним є творіння істини, а не її відкриття, коли достовірність визначається як результат дресури або освоєння правил різного роду ігор, тоді просто не можна уникнути довільних і некоректних тлумачень і висновків. Це навіть не дивлячись на те, як критеріями правдивості залишаються тільки справедливість і чесність, переконаність і щирість, які в методологічній та в етичній значущості повинні поставити одиничне в справедливе відношення до загального. Але при цьому єдиний шлях полягає саме у прагненні до істини, навіть якщо й марному.

Саме цим, на наш погляд, визначається діапазон ірраціоналістичних «зрушень» в філософії ХХ століття. Ірраціоналізм представлений досить великою кількістю філософських течій і шкіл, але при цьому можна виділити два основних напрямки, які розрізняються по їх позиції щодо статусу даного напрямку в мисленні. Перший напрямок (або тип), який умовно можна назвати «радикальним», являє собою антираціоналізм, який спростовує саму можливість раціонального пізнання, вважаючи хибними та безпорадними самі раціональні норми істинності та принципи мислення. Він пропонує кардинальний перегляд всіх передумов і підстав, в рамках яких до сих пір здійснювалося і мислення, і пізнання. Найбільш яскравим і радикальним філософом тут є Фрідріх Ніцше, хоча, звичайно ж, не можна не визнати роль С. К'єркегора, А. Шопенгауера, В. Дільтея, А. Бергсона, Е. Левінаса та ін. Такі філософські напрямки, як філософія життя, інтуїтивізм, екзистенціалізм, герменевтика стали першими цікавими спробами створити принципово нову парадигму мислення.

Другий напрямок (або тип), який можна назвати «нейтральним», не переслідує такі масштабні цілі, а зупиняється на визнанні необхідності ірраціоналізму як особливого шляху у вирішенні специфічних завдань - таких завдань, які раціональним шляхом не вирішуються або взагалі не можуть бути сформульовані як раціональні завдання. Звернення до поза-раціональних форм і способів мислення, при яких не відкидається значення раціональності, плекає надію, що «буття як ціле може бути зрозуміле лише як трансраціональна єдність раціональності та ірраціональності, тобто необхідності та свободи» (*переклад мій – О.Б.*) [4. с.254]. Однак умовою для такої єдності слід вважати визнання законного статусу філософії ірраціоналізму, навіть при тому, що її справа все ще

має відкриті можливості.

Список літератури:

1. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни /пер.с нем.– Соч.в 2 т. – Т.1.– М., Мысль, 1990. – С.158-230.
2. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла /пер.с нем. – Соч.в 2 т.– Т.2.– М., Мысль, 1990.– С. 238-406.
3. Риккерт Г. Философия жизни // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / пер.с нем. – М.: Республика, 1998.– С. 206-362.
4. Франк С. Л. Непостижимое // Франк С. Л. Сочинения.– М.: Изд. «Правда», 1990.– С.183-559.
5. Хайдеггер М. Что значит мыслить?//Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге /пер.с нем. – М.:Высшая школа, 1991.– С.134-145.
6. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / пер.с нем. //Проблема человека в западной философии.– М.: Прогресс, 1988.– С. 314-356.

Ольга Барановская

ИРРАЦИОНАЛЬНОЕ: ПРЕДМЕТ И ПРИНЦИПЫ МЫШЛЕНИЯ

Статья «Иррациональное: предмет и принципы мышления» посвящена анализу мотивов и значения появления философии иррационализма. Данное направление позволило изменить подход к предметной сфере, принципам познания и определению критериев истинности, что позволяет показать специфику и значение иррационалистического подхода в осмыслении возможностей мышления..

Ключевые слова: иррациональное, иррационализм, принципы мышления

Olga Baranovska

THE IRRATIONAL: THE SUBJECT AND THE PRINCIPLES OF COMPREHENSION

The article “The Irrational: The Subject and the Principles of Comprehension” is devoted to the analysis of the motives and the meaning of irrationalistic philosophy appearance. The irrationalism being interpreted as an anti-rationalist movement has a radical intention to get over the normative principles of rationalistic thinking: logic principles, especially the law of non-contradiction and the law of sufficient reason; universalism, objectivism, determinism and others. It also means the change of the approach to the truth criteria. In the basis of this intention there is the understanding of that these principles couldn't ever let penetrate the subject field which implies opaque, dynamic, indefinite, spontaneously volatile features – life, existence, values, language, sense.

Key words: the irrational, irrationalism, principles of comprehension

References:

1. Nietzsche, F. (1990), O Polze I Vrede Istorii dlya Zhizni. – Soch.v 2 t.– Т.1. Per.s nem. (On Benefit and Harm of History for Life. – Vol.1. Trans.from germ.), Mysl, Moscow, P. 158-230.
2. Nietzsche, F. (1990), Po Tu Storonu Dobra I Zla. – Soch.v 2 t.– Т.2. Per.s nem. (Beyond Good and Evil. – Vol.2. Trans.from germ.), Mysl, Moscow, P. 238-406.
3. Rickert, H. J. (1998), Phisophia zhizni. – Sochineniya. Per.s nem. (The Philosophy of Life. – The Essays on Sciences on Nature and Knowledge on Culture. Trans.from germ.), Respublika, Moscow, P. 206-362.
4. Frank, S. L. (1990), Nepostizhimoe. – Sochineniya. (The incomprehensible.

– The Essays.), “Pravda”, Moscow, P. 183-559.

5. Heidegger, M. (1991), Chto Znachit Myslit? – The Essays “Razgovor na Proselochnoi Doroge”. Per.s nem. (What means to comprehend? – The essays “Off the Beaten Track”. Trans.from germ.), Vyschshaya Shkola, Moscow, P. 134-145.

6. Heidegger, M. (1988), Pismo o gumanizme. Per.s nem. (The Letter on Humanism. Trans.from germ.) //Problema cheloveka v zapadnoi filosofii. – Progress, Moscow, P.314-356.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2017